

מרכיבים ומורכבות בתפילות ה"יזכור": "אשכנז" בצפון איטליה

מאמר מעניין (באנגלית) נדפס בגיליון חנוכה תשע"ב של ה'מעין' (גל' 200 עמ' xii-xvi), אותו חיבר הרב אריה ליבוביץ. הוא מנסה לבאר פשר אזכורם של אישים שרובם הגדול מוצאם מאשכנז וצרפת, ושל פעולתם התורנית המבורכת, בכתב יד של תפילת "יזכור" שנאמרה בבית הכנסת פורטו שבקהילת מנטובה שבצפון איטליה¹. לצורך הדיון אציג שוב את "רשימת מנטובה", בהשמטת הנוסח המקובל של מילות ה"יזכור":

רבינו גרשום מאור הגולה [...] שהאיר עיני הגולה בתורתו ובתקנותיו
רבינו שלמה בר יצחק (רש"י) [...] שהאיר עיני הגולה בתורתו ובפרושי
רבינו אליעזר מטוד [...] בתורתו ובתוספותיו
רבינו שמעון הגדול [...] בתורתו ובפיוטיו
רבינו מאיר (מהר"ם מרוטנבורג), רבינו פרץ (מבעלי התוספות), רבנו ברוך,
רבנו שמשון (משאנץ, מבעלי התוספות), רבנו אשר (הרא"ש) [...] שהאירו עיני
הגולה בתורתם ובתקנתם

הרב ליבוביץ מניח שחמשת החכמים האחרונים, בשונה מקודמיהם, נכרכים באחת, כנראה מחמת דרך כתיבתו של העותק הראשוני ששימש כמקור לבאים אחריו ושגרם ל'קידוש' צורת הרישום הזו, ולא בשל העדפת כבודם של הקודמים. בהמשך הברור הכותב הביא רשימה זהה שמוצאה מהעיר מודינה, אף היא בצפון איטליה, שאליה צורפו שמות של חכמים שונים מאיטליה: ר' יחיאל סגויני, ר' נתנאל טרבוט והמהר"ק. הכותב דן אפוא בפשר אזכור חכמים אשכנזים וצרפתים ב"הזכרת נשמות" בקהילות יהודיות איטלקיות, ומבאר את התופעה באמצעות הצגת זיקתם של יהודי איטליה למורשתם האשכנזית הקדומה, כשהוא נסמך על מחקרים שונים שהפניות אליהם מופיעות בהערות השוליים. והדברים נכונים ומאומתים.

אולם נדמה לי שאפשר לבאר את התופעה במבט מקיף יותר. ראשית אוסיף שני נתונים.

1 בית הכנסת הנקרא ע"ש ר' יצחק פורטו כ"ץ השתייד לקהילה האשכנזית במנטובה; ראה ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג כרך ב עמ' 413.

הראשון: לקהילות הצפון-איטלקיות אלו ניתן לצרף עוד אחת, והיא ונציה. אף בפנקס הזכרת נשמות של אחת מקהילותיה משנת 1603² (שיש לזהותה כקהילה אשכנזית גם בשל נוסח התפילות הנלוות כדוגמת "אב הרחמים") מוזכר שהקהילה נהגה להזכיר נשמותיהם של כמה מגדולי הדורות שהעמידו תורה בישראל, והרשימה דומה - אך חסרים בה כמה חכמים כמו רבנו חננאל ור' אליעזר מטוד, ונוסף בתוכה ר' אליעזר ממיץ (בעל ספר יראים").

והנתון השני: הרב ליבוביץ' עסק בפרוטרוט בהופעתו של רבי אליעזר מטוד, הידוע כעורך חלק מקבצי התוספות, ברשימת מנטובה. לדעתו החכם ויצירתו היו ידועים במרחב הנזכר בעיקר באמצעות שימושו של המהרי"ק האיטלקי בחיבור זה. ברם, תימוכין משמעותיים יותר מצויים בפנינו. תוספות דטוד נלמדו - כקובץ מסודר - באופן שיטתי בישיבות אשכנז ואיטליה, כעדותו המפורשת של רבי דוד מיסיר ליאון, תלמידו של רבי יהודה מינץ מפדואה, גם היא בצפון איטליה, חכם בעל מסורת לימוד ופסיקה אשכנזיים³. גם תורתו של רבנו פרץ, תלמיד בעלי התוספות הצרפתיים, התפשטה באיטליה, ובלשונו של א"א אורבך: "הן היו המקובלות ביותר באיטליה"⁴. נמצינו למדים שמצוי טעם כעיקר לשיבוץ של שני חכמים אלו בקונטרסים של תפילות יזכור שנאמרו בצפון איטליה⁵. ראוי גם לצרף לכך תופעה נוספת הרווחת במרחב הגיאוגרפי המדובר: "תשובותיהם של חכמים מחוגי האשכנזים והצרפתים היו גורם מכריע בעיצוב עולם ההלכה באיטליה הצפונית"⁶.

מכאן לעיקרם של דברים: סדרי הזכרת נשמות ליחידים, למשפחות ולקהלים, בנוסחאות הקיימות, התמסדו כנראה בעקבות תפילות לזכרם של קדושי גזירות תתנ"ו שנהרגו על קידוש השם בימי הזיכרון לרציחתם, שנערכו בקהילות היהודיות בגלילות הריינוס⁷. על מנת לשמר היטב את שמות הקדושים, המשפחות, הקהילות

- 2 קונטרס בית הכנסת בויניציא, ספרית הסמינר בניו יורק מס' 8869 (ס' 49380 במכון לתצ"י). אגב: בקובץ זה מוזכר נוהג של חבורת "שומרים לבקר" האשכנזית, וכותבת הקונטרס קרויה פויגלה (פיגלה) לבית קאלימני.
- 3 "כבוד חכמים". ברלין תרנ"ט, עמ' 102. וראה עוד מ"א שולואס, "לימוד התורה אצל יהודי איטליה", חורב י (תשכ"ח) עמ' 10.
- 4 בעלי התוספות, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 579.
- 5 לתולדות היהדות האשכנזית בצפון איטליה, ראה ש' סימונסון (לעיל הע' 1), א, עמ' 3.
- 6 ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 164.
- 7 בנושא זה נכתבו חיבורים שונים. ראה במקורות, שהביא ד' גולדשמידט במבוא למחזור לימים הנוראים ב, יום כפור, ירושלים תש"ל, עמ' כה והע' 3-6. וראה עוד בהרחבה במקורות הרבים המובאים בספר "מקום שנהגו" שערך ר"ש קאטאנקע, ירושלים תשע"א, עמ' 333-355. ביצירה זו נעשתה עבודה מקיפה ויעילה באיסוף ובסידור נתונים מפוזרים, כולל הפניות לספרי זכרון (ממרבד) של קהילות שונות, שבאמצעותם אפשר להחכים ולהשכיל בתחומים רבים. על יצירה זו וחשיבותה ראה את סקירתו של ר"י קטן, 'המעין' גיל' 199 (תשרי תשע"ב, נב, א) עמ' 109-110.

והמקומות, נרשמו בדייקנות ובקפדנות כל הפרטים במידת היכולת של תיעוד המתאפשר באותם ימי שחור ואופל. הללו הפכו לקבצים ולקונטרסים שנשתמרו בקפידה בידי הקהילות והועברו מדור לדור, ונקבעו כקריאת חובה בבתי הכנסת במועדים המתאימים בצרוף פרקי תפילה מיוחדים המאפיינים ימי זיכרון, דהיינו המלים "זכור אלוקים" ובעיקר תפילת-זעקת "אב הרחמים" הנאמרת ע"י כלל הקהילות, ולעיתים צורפו אליהם גם קבלת תענית והליכה לבתי חיים⁸.

דברים מעניינים, המורים על עליית מדרגה נוספת במנהגי הזכרת נשמות, באים לידי ביטוי בתוספת למחזור ויטרי, א, עמ' 173, בתפילות הקהל שלפני מוסף של שבת: **"וזכור את המתים שרבו תורה ותקנות בישראל, ואותם שהניחו שם בקהל, ושהניחו אחרים בשבילם"**. לתפילות יזכור מתווספים אפוא שמותיהם של גדולי תורה, פרנסי ציבור וראשי קהל שהטביעו חותמם על הציבור היהודי במהלך הדורות. להלן נציג כמה דוגמאות שהוצאנו מספרי קהילות ממקורות שונים בתוספת הערות קצרות, המלמדות על השתלשלותה של סוגיית רישום ואזכור גדולי ישראל בתפילות הזיכרון. חלק משמות החכמים רשמנו בכינויים המקובל והידוע.

וירצבורג⁹: רבנו גרשון מאור הגולה, רבנו גרשון אשכנזי, רבנו שמעון הגדול, ר' יוסף קארו והרמ"א. ר' אליעזר מגרמיזא, ר' אליעזר הקליר, רבנו יעקב בעל הטורים ועוד.

קובלאנץ¹⁰: רבנו גרשון מאור הגולה, ר' שמשון הגדול, רש"י, ר' מאיר ש"ץ, ר"ת, רשב"ם, רבנו חננאל, מהר"ם מרוטנבורג, רבנו פרץ, מהרי"ל ועוד.

וורמייזא¹¹: רבנו גרשם מאור הגולה, רבנו שמעון בר יצחק ("שטרך עבור קהילות והאיר עיני הגולה בפיוטים"), רש"י, ר"ת, מהר"ם מרוטנבורג, ועוד רבים.

הצגתי מקצת מן המקצת מהמצוי בספרי זיכרון ופנקסי עיירות של קהילות באשכנז. אמנם במשך הדורות חלו כמה שיבושים מצערים מחמת העתקות מרושלות או כתוצאה משחזור מוטעה של רשימות שאבדו, או בגלל שכתבתם של דפים עם רשימות 'זכור' נטשטשה מחמת צוק העיתים. כך למשל רבנו גרשון מאור הגולה הפך לגרשון, ורבנו שמעון הפייטן שמו שונה לשמשון.

עוד יש להוסיף, שבקונטרס וירצבורג דלעיל, מצאנו תפילת יזכור מיוחדת במינה:

יזכור אלהים נשמת תנאים ואמוראים ונשמת חכמים קדמונים ובתראים ונשמת בעלי פרדס ונשמת מחברי ספרים ראשונים ואחרונים עבור שהרביצו

8 ראה למשל, מנהגים דק"ק וורמייזא לרבי יוזפא האן (מהד' רב"ש המבורגר), א, ירושלים תשמ"ח, עמ' קב-קה, ומקורות רבים נוספים.

9 יזכורבוך, ספריית הסמינר ניו יורק, ס' 9778, עמ' 6-7.

10 א' יעלינעק, קונטרס המקונן, וינא תרמ"א, עמ' 70. ראה שם בהרחבה נוסחאות הזכרת נשמות של קהילות נוספות.

11 א' יעלינעק, קונטרס וירמייזא וקהל ווינא, וינא תר"ם, עמ' 7.

תורה בישראל והעמידו תלמידים הרבה ולא פסקו מגירסא ולמדו ימים ולילות והעלו הלכות אליבא דהלכתא והאירו עיני גולה בלימודיהם וספריהם

נוסח זה של "יזכור" מהווה חלק מתפילה מקפת, המתארת תלאות וזיכרונות של הצרות והגזירות שעברו על הקהילות. לפנינו אפוא מעין סיכום שנועד לחנך את השומעים בתיאור הרבדים המיוחדים של התחומים המרכיבים את ארון הספרים היהודי, ובפעילותם המגוונת של חכמי הדורות¹².

דומה שעלה בידינו להבהיר את מהלך גלגולן של תפילות "יזכור". הרשימות הועתקו ונפוצו בקהילות השונות באשכנז, והפכו להיות מרכיב חשוב ומרכזי במעמדות שונים בשיתוף של כל בני הקהילה, מדי כמה דורות נתווספו שמותיהם של חכמים ונפטרים שנשתמרו בפנקסי קהילות שיהודים מאשכנז שגלו ממקומם הפיצוס בפזורות שונות אליהן הגיעו, עם מסורות בית אבותם בהלכה, במנהג, בתפילה ובנוסח. כך יש לבאר את פשר הקראת שמות בתפילת "יזכור" של אותם חכמים אשכנזים בצפון איטליה, ואת אזכורם של חכמים אלו בבית הכנסת האשכנזי בוונציה.

קיצרנו במקום שראוי היה להאריך בו, ובעזרת הנותן ליעף כח נרחיב במועד אחר.

12 נושא נוסף, שנדלג עליו במסגרת זו, מתייחס להזכרת נשמות של קדושי ערים ומדינות שאינם במרחב האשכנזי, כדוגמת פורטוגל, רוסלאנד ועוד, ראה ביזכורבוד לעיל הע' 9 עמ' 12. לנושא זה ראה בהרחבה "מקום שנהגו" (לעיל הע' 7), עמ' 357 והע' 66.

הזכרת נשמות שאנו אומרים אותה דרך תפילה על המתים להקל מעליהם הדין בעולם העליון ע"י זכות הצדקה שנותנים עבורם – ודאי דאין בו צער ולכן מותר לאומרה בשבת, אדרבא שמחה היא לו שע"י זה מקילין מעליו הדין... גם לא גרע מאמירת אב הרחמים שאומרים הציבור בכל שבת ומזכירים נשמות הצדיקים והקדושים, והרי תלמיד חכם הכל כקרביו, ואפילו הכי מותר...
(שו"ת בנין עולם לרבי יצחק אייזיק חבר, יורה דעה סימן סב)